

עו"ד על הפרשה

פרשת השבוע, כי תשא, תשע"ה
גיליון מס' 17
עורך: אלישי בן-יצחק, עו"ד
עורכת לשונית: עינב פלק

"מה עשה לך העם הזה כי הבאת אליו חטאה גדולה"

נבחר ציבור המצווה לעבור על החוק

אלישי בן-יצחק*

אקדמות מילין

פרשת השבוע חושפת אותנו לאחד מרגעי השפל בתולדות האומה הישראלית. בתוך פחות מארבעים יום ממעמד קבלת התורה מבקש עם ישראל תחליף למשה שחזרתו מתעכבת, ועל כן מובילה לחטא העגל.¹ תקצר היריעה מלדון בטיבו של חטא העגל, ועם זאת אבקש לעמוד על הורתו ולידתו של החטא, שאהרן מבקש מהעם זהב כדי ליצור עגל זהב שישמש תחליף לאיש משה, ובהמשך אנו קוראים שאהרן בונה מזבח.² מבקשתו של אהרן מעם ישראל ומיצירת העגל בעבורם אבקש לפתוח צוהר ראשוני לדיון שנבחר ציבור – ראש ממשלה, שר, חבר כנסת – המצווה על מי שהוא אמון עליהם או מצויים בסביבתו לחטוא³ ולעבור על החוק.⁴

בדיוק כמו אחרון העם.⁷ על חובת הציות למנהיג אנו מוצאים בכניסתו של יהושע לתפקיד לאחר מותו של משה, שם משמיענו הכתוב את ההוראה הזאת:⁸
כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע את דבריך לכל אשר תצוונו יומת רק חזק ואמץ.

את הביטוי "רק חזק ואמץ" בסוף ההוראה פירשו חז"ל כסייג הבא לרסן הוראה או פקודה של מלך המבקשת לעבור על דברי התורה.⁹ ברוח זו קובע הרמב"ם חובה לציות להוראותיו של מלך ומשווה בין אי ציות למרדה במלכות המחייבת עונש.¹⁰ עם זאת פוסק הרמב"ם כן:¹¹
המבטל גזרת המלך בשביל שנתעסק במצות, אפילו במצוה קלה הרי זה פטור, דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמין ואין צריך לומר אם גזר המלך לבטל מצוה שאין שומעין לו.

חובת הציות לנבחר שליטון

המקור הנורמטיבי למעמדו ולסמכותו של המלך נלמד מפרשת המלך.⁵ אחת המגבלות החלות על מלך היא "בלתי רום לבבו מאחיו ובלתי סור מן המצווה ימין ושמאל".⁶ על פי מגבלה זו כפוף המלך למערכת החוקים

לשיטתו של הרמב"ם, חובת הציות למלכות מוגבלת, וכוח המנהיג לצוות מוגבלת להוראות הריבון והמחוקק – שבמשפט העברי מסור לצו האל, למצוות התורה ולפסיקת חכמים. כלומר, למרות מעמדו הרם של המלך, אין הוא עומד בבחינת גבוהה מעל גבוהה, אלא מוגבל הוא. ביסוד המגבלה ניצבים העיקרון התלמודי "אין שליח לדבר עבירה"¹² והרציונל כי "דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמין". על פי עיקרון זה משווה הרמב"ם את מעמדו של המנהיג עם מעמדו של העבד; הרב הוא האל, ולכן במתח שבין דברי העבד לדברי הרב עדיפים דברי הרב. בהשלכה לימינו, דברי הריבון – המעוגנים בצורה של חוק –

* אלישי בן-יצחק, עורך דין, מוסמך במשפטים מטעם האוניברסיטה העברית, בעל משרד עורכי דין ומרצה מן החוץ במרכז האקדמי 'שערי משפט'.

¹ על חטא העגל ראו שמות לב.

² שמות לב, ב-ו.

³ על החובה במשפט הישראלי לציות להוראה של בעל סמכות ראו סעי' 2)17 לחוק שירות המדינה (משמעת), תשכ"ג-1963; וסעי' 2)9 לחוק הרשויות המקומיות (משמעת), תשל"ח-1978. ייתכן כי ההגנה במצב דברים זה תוכל לעמוד מכוח סייג הצידוק הקבוע בסעיף 1)34(2) לחוק העונשין, תשל"ז-1977. סוגיה זו נבחנה לא פעם בפסיקה. על חובת הציות להוראה לא חוקית ראו ע"מ 1/82 עיריית תל אביב נ' רובין, פ"ד (לו) 579; ת.פ. (מחוזי-חיפה) 6/52 היועמ"ש נ' אהרנוביץ, פ"מ ה', 387; ת.פ. (שלום ים) 4063/06 מדינת ישראל נ' צחי הנגבי, אתר נבו, פסקה 1901.

⁴ ודוק, ראוי להבחין בין פקודה בלתי חוקית בעליל השאובה מן ההמשגה הצבאית ובין דיונו כאן, המוסב לשאלת הציות לממונה שלא בהקשר צבאי בין מפקד לפקודו. על סוגיה זו בהקשר של המשפט העברי ראו אליאב שוחטמן "פקודה צבאית לחלל שבת" תחומין כד, 373 (תשס"ד); יעקב אריאל "הפרת פקודה משום מצווה או שיקולים מוסריים" תחומין ד, 173 (תשמ"ג).

⁵ פרשת המלך מצויה בספר דברים יז; שמואל א ח.

⁶ דברים יז כ; לדיון בשאלת כפיפות המלך לתורה ראו יאיר לורברבוים מלך אביון – המלוכה בספרות היהודית הקלאסית, 126-134 (תשס"ח).

⁷ לדיון בעניין סמכות המלך ומגבלותיו ראו יעקב בילדשטיין עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם (מהדורה שנייה מורחבת), 174-211 (תשמ"ג).

⁸ יהושע א יח.

⁹ בבלי, סנהדרין מט, ע"א.

¹⁰ משנה תורה, הלכות מלכים ג ח.

¹¹ משנה תורה, הלכות מלכים ג ט.

¹² לדיון בסוגיה זו ראו בבלי, קידושין מב, ע"א; אליעזר זוסמאן סופר ספר המקנה, כלל יח – אין שליח לדבר עבירה; יעקב ישראל קניבסקי קהילות יעקב קידושין לה, א; "אין שליח לדבר עבירה", אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, טור תשכה; אהרן קירשנבאום "עיונים בשליחות לדבר עבירה" (חלק א) דיני ישראל ד, 55; הנ"ל "המלכות וההדחה לדבר עבירה בהלכה היהודית" דיני ישראל טו, לט; שלמה זלמן אורבך "שליחות לדבר עבירה" שנה בשנה, 177 (תשנ"ו).

גוברים על הוראה לא חוקית של המנהיג, השר או ראש הממשלה.

על הטעם שבחובת הציות להנהגה עומד ספר החינוך:¹³

לפי שאי אפשר לישוב בני אדם מבלי שיעשו אחד מביניהם ראש על האחרים לעשות מצות ולקיים גזרותיו, מפני שדעות בני אדם חלוקין זה מזה ולא יסכימו כולם לעולם לדעת אחת לעשות דבר מכל הדברים, ומתוך כך יצא מביניהם הביטול והאסיפה בפעולות, ועל כן צריכין לקבל דעת אחד מהם אם טוב ואם רע, למען יצלחו ויעסקו בעסקו של עולם, פעם ימצא בעצתו וחפצו תועלת רב ופעם ההיפך, וכל זה טוב מן המחלוקת שגורם ביטול גמור. ומאחר שהממונה לראש סיבה אל התועלת שאמרנו, הן שהוא גדול להדריכנו בדרכי הדת או גדול במלכות לשמור איש מרעהו שתקיף ממנו, ראוי הדבר וכשר שלא נקל בכבודו, וגם שלא לקללו אפילו שלא בפניו, וכל שכן בפני עדים, כדי שלא נבוא מתוך כך לחלוק עמו, לפי שההרגל הרע שאדם מרגיל עצמו בינו לבין עצמו הוא סוף מעשהו, והמחלוקת עליו כבר אמרנו ההפסד הנמצא בשבילו.

לשיטתו של בעל החינוך, הרי הקיבוץ המדיני מחייב הנהגה ומנהיג שתפקידו ליצור סדר חברתי. משמעותה של חובת הציות להנהגה היא כפולה; מחד גיסא מסורה למנהיג ההחלטה להכריע, לתקן תקנות, לצוות ולגזור גזרות. מאידך גיסא על הציבור לציית להוראותיו, גם אם הן לא תמיד הולמות את דעתו האישית או את תפיסת עולמו. אנשי הציבור, קובע החינוך, "צריכים לקבל דעת אחת אם טוב ואם רע" בגזרותיו או בתקנותיו, "פעם ימצא בעצתו וחפצו תועלת רב ופעם ההיפך". מדברי ספר החינוך נעדרת הוראה להיקף החובה; אם מדובר בחובה אבסולוטית שעל פיה יש להישמע להוראות המנהיג, יהיו אשר יהיו, ואם חובה זו מצומצמת.

מילוי הוראה לא חוקית במקרא

אחת הדוגמאות הבולטות להוראה לא חוקית של מלך לנתין אנו מוצאים בפרשת שאול המלך והכוהנים בנוב. במקרה המתואר שם נחשדים אנשי נוב בסיוע לדוד, ושאל מבקש להעניש את כוהני נוב בעונש מוות על פי דין מורד במלכות. וכך אנו קוראים:¹⁴

ויאמר המלך לרצים הנצבים עליו סבו והמיתו כהני ה' כי גם ידם עם דוד וכי ידעו כי ברח הוא ולא גלו את אזנו אזני, ולא אבו עבדי המלך לשלח את ידם לפגע בכהני ה'.

מרתקת תגובתם של עבדי המלך הרואים את מלכם גוזר עונש מוות על כוהני נוב; הם אינם נרתעים, אלא מסרבים לקיים את פקודתו של שאול המלך. המקרא אינו מפרט לנו מי היו אותם ניצבים ומה היה השיח עם שאול המלך. חלל זה ממלאים חז"ל בתלמוד הירושלמי:¹⁵

אבנר ועמשא היו. אמרו ליה כלום אית לך עלינן אלא הדין זונרא והדין כלינירין הא טריפין לך.

ובתרגום חופשי:

אבנר ועמשא היו אותם ניצבים, אמרו לו כל שיש לך עלינו זה כלי זיין ותכשיטין, הנה אלו מונחים ומוחזרים לך".

התנגדותם של אבנר בן נר ועמשא בן יתר יש בה כדי להדגיש את העיקרון הפשוט שאין די במצוות המנהיג להכשיר פעולה אסורה או לא חוקית¹⁶, ובמקרה של ציווי מעין זה חלה על מקבל הציווי החובה לסרב לו.¹⁷

דינו של המציית להוראה לא חוקית

המקרא מתאר לנו את סופו של שאול המלך מנקודת מבטו של נער עמלקי, המספר לדוד המלך על רגעי האחרונים של שאול. מן הכתוב עולה ששאול מבקש מאותו נער עמלקי שיסייע לו למות כדי שלא ייפול בידי פלשתים. הנער העמלקי מציית למלך והורג אותו; תגובתו של דוד ברורה מאוד:¹⁸

ויאמר אליו דוד איך לא יראת לשלח ידך לשחת את משיח ה': ויקרא דוד לאחד מהנערים ויאמר גש פגע בו ויכהו וימת. ויאמר אליו דוד דמיך דמך על ראשך כי פיך ענה בך לאמר אנכי מתתי את משיח ה'.

בתגובה לציות של הנער העמלקי לשאול המלך גוזר עליו דוד דין מוות. תגובה זו מעוררת קושי מסוים; מדוע נענש הנער העמלקי שציית ומילא פקודה של המלך? עומד על כך הרלב"ג ומשיב כי עונשו של הנער העמלקי ניתן לו משום שהיה עליו לסרב לשאול, וזאת מהטעם שציווי המלך נוגד את האיסור לחבול בזולת, להתאבד או לפגוע במלכות, ובניסוח אחר – "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין".¹⁹ ביקורת ועונש קשה על הפרת איסור זה אנו מוצאים בדברי חז"ל, שקבעו כי "דואג נשתרש מחייה העולם הזה, ומכל חיי העולם הבא".²⁰

סוף דבר

אמנם ברורה חשיבותם של סדר מדיני, ציות לנבחר הציבור ולמנהיגי העם, אולם חובת הציות אינה גורפת. אין לה תוקף מקום שהיא מפרה הוראה מפורשת אחרת האוסרת על ביצוע הפעולה המבוקשת. הפקיד או איש הציבור אינו חייב לציית ואף צריך להתנגד לכל פעולה שבמהותה היא עבירה על החוק, יהיו אשר יהיו האדם המצווה, מעמדו ורום משרתו.

¹⁶ ראו גם: שו"ת התשב"ץ, חלק א, סימן קנח אשר קובע: "אין הרמנות [=פקודה] המלך מפקיע איסורי תורה ולא איסורין דרבנן כלל"

¹⁷ על שכרו של מי שאינו מציית להוראה לא חוקית ראו במדבר רבה (מהדורת וילנא), נשא, פרשה יד.

¹⁸ שמואל ב, א יד-טז.

¹⁹ רלב"ג, שמואל ב, א יד.

²⁰ מדרש תנחומא (מהדורת בובר), פרשת מצורע, סימן ד.

¹³ ספר החינוך, מצווה עא.

¹⁴ שמואל א, כב יז.

¹⁵ ירושלמי (מהדורת וילנא), סנהדרין י, ע"ב.